

Í bankaráði Landsbankans 1946–1950

Jónas H. Haralz

Grein þessi birtist áður í Fjármálatíðindum, tímariti Seðlabanka Íslands, 53. árgangi fyrria hefti 2006, bls. 34-42. Hún er hér birt með góðfúslegu leyfi Seðlabanka Íslands.

Í mars 1946 tók ég sæti í bankaráði Landsbanka Íslands sem fulltrúi Sósíalístaflokksins, en varamaður minn var Einar Olgeirsson. Það var stórt skref fyrir sósíalista að fá aðgang að sjálfri miðstöð kapitalismans á Íslandi, eins og þeir lýstu bankanum og í raun trúðu að væri sannleikanum samkvæmt. Þetta var árangur af þátttökunni í nýsköpunarstjórninni, en bankaráðsmenn voru þá ekki kosnir beinni kosningu á Alþingi heldur af Landsbankanefnd, sem kjörin var til langs tíma. Breytingar á skipan bankaráðs tengdust því ekki beinlínis kosningum til Alþingis og gátu ekki orðið nema smátt og smátt. Þessu hafði Alþýðuflokkurinn reynt að breyta þegar hann sótti að Kveldúlfi á fjórða áratugnum, en án árangurs. Ásamt mér var Kjartan Ólafsson í Hafnarfirði, faðir bekkjarbróður míns Magnúsar Kjartanssonar, kjörinn í bankaráðið fyrir Alþýðuflokkinn. Þá hafði Ólafur Thors, sem þá var forsætisráðherra, sagt af sér sem bankaráðsmaður og Gunnar Viðar, hagfræðingur, verið valinn í hans stað, en Ólafur orðið varamaður. Þegar Gunnar Viðar var kjörinn bankastjóri árið 1948 tók Ólafur Thors því við sæti hans í bankaráðinu. Fyrir voru í ráðinu þeir Magnús Jónsson, prófessor, fulltrúi Sjálfstæðisflokksins og formaður ráðsins, og Jónas Jónsson frá Hriflu, sem enn átti þar sæti enda þótt hann væri þá kominn í andstöðu við sinn gamla flokk, Framsóknarflokkinn. Tók Vilhjálmur Þór, aðalforstjóri Sambands íslenskra samvinnufélaga, við sæti Jónasar að tveimur árum liðnum, en áður hafði Vilhjálmur verið bankastjóri Landsbankans um nokkurra ára skeið, og tók raunar við því starfi á nýjan leik árið 1954.

Bankastjórar voru á þessum tíma Magnús Sigurðsson, Jón Árnason og Jón G. Mariasson. Magnús hafði um þetta leyti gegnt bankastjórastörfum í nærfellt þrjátíu ár og var í augum almennings ímynd Landsbankans, en í augum sósíalista, ásamt Jóni Árnasyni, ímynd Landsbankavaldsins. Jón var hins vegar nýtekinn við bankastjórastarfi af Vilhjálmi Þór, en hafði áður um sautján ára skeið verið formaður bankaráðs, eða allt frá 1928 þegar bankinn tók við því forystuhlutverki í bankakerfinu sem hann gegndi allt fram á sjöunda áratuginn. Jón Mariasson var einnig nýorðinn bankastjóri, en hann var þrautreyndur starfsmaður bankans sem hafði verið aðalbókari um alllangt skeið og gegnt bankastjórastörfum fyrir Pétur Magnússon eftir að hann varð fjármálaráðherra 1944, en tekið að fullu við starfinu haustið 1945.

Skipan bankaráðs og framkvæmdastjórnar bankans bar glögg merki umráða tveggja stærstu stjórnmalaflokka landsins, Sjálfstæðisflokks og Framsóknarflokks, yfir

bankanum, jafnframt sterkum áhrifum tveggja stærstu fyrirtækja landsins, Sambands íslenskra samvinnufélaga og Kveldúlfs h/f. Þau fyrirtæki voru sömuleiðis helstu viðskiptavinir og skuldunautar bankans. Mér er minnisstætt að í kvöldverðarboði í tilefni af þrjátíu ára starfsafmæli Magnúsar Sigurðssonar snemma árs 1947 lýsti Jónas Jónsson því í langri ræðu hvernig hinn nýstofnaði Framsóknarflokkur hefði stuðlað að því árið 1917, fyrir atbeina Gests Einarssonar á Hæli að því er Jónas taldi, að Magnús tæki við bankastjórástöðunni svo að samvinnuhreyfingin ætti þar hækka í horni. Þá lét hinn borgaralegi armur í stjórn málu og atvinnurekstri ekki sitt eftir liggja í áhrifum á bankann, enda þótt Íslandsbanki væri óskabarn þeirrar fylkingar. Þessari skipan hafði Alþýðuflokkurinn reynt að hrinda þegar hann sat í stjórn hinna vinnandi stétta 1934 til 1938, en ekki orðið ágengt, eins og fyrir segir. Átti það skipbrot drjúgan þátt í endalokum þeirrar ríkisstjórnar og í klofningi Alþýðuflokksins 1938. Um það leyti sem ég tók sæti í bankaráðinu hafði það nýverið komið á daginn hversu föstum fótum hin gamla skipan stóð, þegar Jón Árnason og Vilhjálmur Þór skiptu um stóla í Sambandinu og Landsbankanum, enda þótt Framsóknarflokkurinn væri í harðri stjórnarandstöðu.

Ég var þegar þetta gerðist ekki nema tuttugu og sex ára að aldri og var nýkominn heim frá námi erlendis. Ég átti því ekki vel heima í hópi þessara virðulegu og áhrifamiklu manna í sjálfri háborg peningavaldsins. Hið eðlilega hefði verið að Einar Olgeirsson tæki sæti í bankaráðinu þegar það stóð sósíalístum til boða, en hann kaus að hafa þann hátt á að ég tæki sætið en hann sjálfur væri varamaður. Ég var á þessum tíma handgenginn Einari og hafði fyrir hans atbeina tekið við störfum í Nýbyggingarráði, þar sem hann var einn af ráðsmönnum. Fyrir sósíalista skipti það mestu að fulltrúi þeirra í bankaráðinu fylgdist vel með starfsemi bankans, ekki síst að því leyti sem hún snerti almennan gang efnahagsmála, og héldi fram sjónarmiðum flokksins eftir því sem efni stóðu til. Eins og við var að búast hafði ég litla hugmynd um starfshætti bankaráðs og stjórn bankans þegar ég tók sæti í ráðinu og þekkti ekki væntanlega samstarfsmenn mína, nema að því leyti sem þeir voru landskunnir menn sem ég hafði séð og heyrt.

Ég varð þess fljótlega vísari að ekki var ætlast til mikilla starfa af bankaráðsmönnum né til forvitni eða frumkvæðis af þeirra hálfu. Fundir voru haldnir reglulega á hálfmánaðar fresti, í samræmi við ákvæði bankalaganna, nema um hásumartímann, og aukafundir ef sérstök ástæða var til. Í upphafi hvers fundar voru lagðar fram skýrslur eins og 42. gr. bankalaganna mælti fyrir um. Áttu þessar skýrslur að ná til útlána bankans, verðbréfaeignar, innlánsfjár, seðlaveltu, gullforða og inneigna erlendis, og enn fremur til annars þess sem bankaráðinu þætti nauðsynlegt til þess að geta haft eftirlit með starfsemi bankans. Skýrslurnar áttu einnig að ná til þess hversu mikið af fé bankans væri bundið í hverri atvinnugrein, en því ákvæði var ekki framfylgt um þær mundir sem ég tók sæti í ráðinu. Ekki var venja að bankastjórar fylgdu þessum skýrslum eftir með skýringum eða ábendingum, né að um þær væri rætt á fundum. Ekki var heldur siður að bankaráðinu væru reglubundið fluttar greinargerðir um gang peningamála eða annarra efnahagsmála, né heldur um stöðu bankans. Á bankaráðsfundum var spjallað um heima og geima. Var það tal oft fróðlegt og skemmtilegt, en snerist lítt um eiginleg bankamál eða efnahagsmál. Minnst ég tvenns sem oft bar á góma og voru sérstök áhugamál þeirra Jónasar Jónssonar og formannsins Magnúsar Jónssonar, en það voru málalag og Sturlunga.

Andúð Jónasar á nýtísku málalari var mikil eins og kunnugt er, en Magnús var listelskur og frístundamálari að auki og hélt uppi vörnum fyrir hina svonefndu klessumálara, enda þótt hann sjálfur málaði í öðrum stíl. Þá hélt Jónas fram þeirri kenningu að skipta mætti íslenskum stjórnáráðamönnum í tvo hópa, þá sem að staðaldri læsu Sturlungu og þá sem ekki skeyttu slíkum lestri. Í fyrri flokknum voru bragðarefirnir, en í þeim síðari hinir ærlegu hugsjónamenn. Það fylgdi svo sögunni að Tryggvi Þórhallsson hefði lesið Sturlungu af hjartans lyst, og gott ef ekki Magnús Jónsson líka, en Jónasi sjálfum var ekki um slíkan lestur gefið.

Mér virtist af fyrstu kynnum mínum af starfsemi bankaráðsins að það væru bankastjórnir sem alfarið stjórnðu bankanum í samvinnu við formann bankaráðsins, sem daglega kom til fundar við bankastjórana og drakk með þeim eftirmiðdagskaffi um fjögurleytið. Sá siður var raunar enn við lýði þegar ég kom í Landsbankann sem bankastjóri rúmum tuttugu árum síðar, en lagðist þá fljótlega af. Brátt fór þó svo að ég taldi ekki víst að mikil launráð væru brugguð á þessum fundum formanns og bankastjóra og líklegri væri að á þeim ríkti sams konar spjallfundablær og á bankaráðsfundunum sjálfum. Hitt var ljóst að bæði bankastjórar og bankaráðsformaður vildu halda allri umræðu innan bankaráðsins í lágmarki og einskorða starfsemi þess við þau verkefni sem því voru beinlínis falin, svo sem skipun útíbússtjóra og helstu embættismanna bankans, ákvörðun vaxta og afskriftir af skuldum, mál sem þó var að sjálfsgöðu um fjallað á grundvelli tillagna frá bankastjórum. Þá voru mál starfsmanna bankans allmjög borin undir bankaráð, þar á meðal launamál, en bankaráðinu bar samkvæmt bankalögunum að ákveða laun manna og skera úr um eftirlaun, en launasamningar bankamanna voru þá ekki komnir til sögunnar.

Ég hefi síðar meir á lífsleiðinni orðið vitni að því að stjórnir fyrirtækja, þar með talin bankaráð, hneigjast til þess að ætla að framkvæmdastjórar og formenn stjórna hafi með sér samráð sem hljótt fari um, þar sem stefna sé mörkuð og ákvarðanir teknar án vitundar hinnar formlegu stjórnar. Þetta höfðu fulltrúar í stjórn Alþjóðabankans fyrir satt er ég átti þar sæti. „Þið haldið að til sé einhver svartur kassi, þar sem stefnan sé geymd, og þið viljið komast að þessum kassa“, sagði þá einn helsti embættismaður bankans, „en það er bara ekki til neinn svartur kassi“. Ég held að mikið sé til í því. Skýrt mörkuð stefna er í raun ekki til staðar, og tregða framkvæmdastjóra við að ræða stefnumörkun við stjórnarmenn er einmitt sprottin af þeirri ástæðu.

Mér var það metnaðarmál sem fulltrúa sósíalista að komast að raun um hvað væri að gerast og reyna að hafa á það einhver áhrif, þótt í litlu væri. Á fjórða fundi bankaráðsins sem ég sat, þann 17. maí 1946, var lagt fram til umsagnar uppkast að reglugerð fyrir Stofnlánadeild sjávarútvegsins við Landsbanka Íslands, en stofnun og starfsemi þeirrar deildar voru meginatriði í þeim nýsköpunaráformum sem þáverandi ríkisstjórn stóð fyrir. Var umsögnin afgreidd ágreiningslaust með nokkrum ábendingum til ráðherra. Á næsta fundi þar á eftir, 3. júní 1946, leggja bankastjórnir hans vegar fram umsögn sína um breytingatillögur Nýbyggingarráðs við reglugerðina, sem þeir höfðu þegar sent ráðherra. Ég hélt því þá fram að þessa umsögn hefði átt að bera undir bankaráðið. Vitnaði ég til 43. gr. bankalaganna þar sem sagði að bankaráði bæri að álykta um þau mál framkvæmdastjórnin legði fyrir ráðið, en það taldi ég hafa verið gert er umsögn um reglugerðina var lögð fram

á fyrri fundinum. Þessu andmælti Magnús Sigurðsson eindregið og urðu um þetta nokkur orðaskipti. Einhver áhrif kann þessi umkvörtun að hafa haft, þar sem snemma á árinu 1947 eru umsagnir um lög sem til meðferðar voru á Alþingi tvisvar sinnum lögð fyrir bankaráð til samþykktar.

Á næstu mánuðum eftir þetta hélt ég uppi gagnrýni á samskipti bankaráðs og framkvæmdastjórnar, sem ég taldi ekki vera í samræmi við ákvæði bankalaganna. Það er þó ekki fyrr en í mars 1948, þegar ég hafði setið í ráðinu í tvö ár, sem ég lagði til eiginlegrar atlögu. Tilfnið var að bankastjórnarnir höfðu ákveðið að láta sparisjóðsdeild bankans hætta að kaupa veðdeildarbréf án þess að bera þá ákvörðun undir bankaráð. Í langri greinargerð, sem færð var til bókar, lýsti ég þeirri skoðun að framkvæmdastjórnin virti ekki mikilvægan lið 43. greinar bankalaganna (lið i) sem kvæði svo á að bankaráð skyldi ásamt framkvæmdastjórninni ákveða „hve mikið af starfsfé bankans megi vera bundið í hverri atvinnugrein á hverjum tíma og ákveða aðrar almennar reglur um starfrækslu bankans“. Benti ég á að þau tvö ár sem ég hefði setið í bankaráði hefðu engar upplýsingar verið gefnar um skiptingu lánsfjár á milli atvinnugreina og engar reglur um starfrækslu bankans verið lagðar fram né verið til umræðu. Enn fremur taldi ég að ákvörðunin um veðdeildarbréfin væri það mikilvæg að bankastjórnunum hefði borið að kynna hana fyrir bankaráði áður en hún kæmi til framkvæmda, enda þótt þeir litu svo á að hún væri í sínum verkahring. Komst ég svo að orði að í reynd væri bankanum stjórnað af framkvæmdastjórninni einni án áhrifa eða íhlutunar bankaráðs að heitið gæti. Sömuleiðis væri bankaráðinu aðeins að mjög takmörkuðu leyti gert kleift að fylgjast með starfsemi bankans með upplýsingum og skýrslum frá framkvæmdastjórninni. Ekki er í fundargerð skýrt frá umræðum um þessa greinargerð mína, en Jónas Jónsson lætur bóka að hann, sem einn af höfundum Landsbankalaganna frá 1927, vilji taka fram „varðandi verkaskiptingu milli bankaráðs og bankastjórnar, að framkvæmd laganna hefur alla stund verið í algerðu samræmi við tilgang, efni og anda bankalaganna og í fullu samræmi við fjármálavenjur í vestrænum löndum“.

Sá árangur varð af þessu frumkvæði mínu að tekið var að leggja fram skýrslur um skiptingu útlána á milli atvinnugreina þegar í næsta mánuði, eða í apríl 1948. Var sú skýrslugerð enn í sömu mynd þegar ég kom til bankans rúmum tuttugu árum síðar. Hins vegar gerði ég hlutverk bankaráðsins og samskiptin við framkvæmdastjórnina ekki frekar að umræðuefni þau tvö ár er ég enn sat í bankaráðinu.

Það var annað áhugamál mitt að bankinn gæfi almenningi fyllri og betri upplýsingar um peningamál og um efnahagsmál almennt en raun var á, en það var á þessum tíma eingöngu með útgáfu ársskýrslu einu sinni á ári, hinnar svonefndu Árbókar Landsbankans, auk mánaðarlegra talna um helstu liði í starfsemi bankans. Í lok árs 1946 og á fyrstu mánuðum ársins 1947 voru gjaldeyrismál mjög til umræðu í landinu, en gjaldeyrisforði stríðsáranna var þá á þrotum og ríkisstjórn Stefáns Jóhanns Stefánssonar að taka við af nýsköpunarstjórninni. Voru gjaldeyrismálin rædd í bankaráði og greinargerðir framkvæmdastjórnar sendar fjármálaráðherra, auk þess sem viðræður fóru fram við ríkisstjórnina um fyrirkomulag gjaldeyrisskömmtnar. Á bankaráðsfundi 9. apríl 1947 stakk ég upp á því að Landsbankinn semdi og birti ítarlega skýrslu um stöðu gjaldeyrismála, að teknu tilliti til frátekens gjaldeyris á nýbyggingarreikningi og til greiðsluábyrgða. Enn fremur sé grein gerð fyrir því

hversu takmörkuð áhrif Landsbankinn geti haft á gjaldeyrisstöðuna og hvað bankinn hafi gert til að vekja athygli stjórnvalda á þróun hennar. Fékk uppástungan góðar undirtektir bæði bankaráðsmanna og bankastjóra og var okkur Gunnari Viðar, hagfræðingunum í ráðinu, falið að taka þátt í undirbúningi skýrslunnar með starfsmönnum bankans. Frá þessari skýrslu var gengið skömmu síðar og hún rædd í bankaráði, en birtingunni frestað. Á fundi bankaráðs 7. maí 1947 leggur framkvæmdastjórnin svo fram ítarlega tillögu um útgáfu lítils tímarits á vegum hagfræðideildar bankans, sem koma skyldi út á mánaðar- eða hálfsmánaðarfresti. Segir í tillögunni að framkvæmdastjórnin hafi lengi fundið til þess að mikið skorti á að almenningur eigi þess kost að fá nauðsynlega vitneskju um bankastarfsemina í landinu og helstu fréttir um fjármálastarfsemi þjóðarinnar. Í tímaritinu yrðu birtar skýrslur þær sem bankinn nú gefi út mánaðarlega ásamt skýringum, enn fremur helstu fréttir af fjármála- og atvinnulífi þjóðarinnar og af erlendu viðskiptalífi. Auk þess gætu í ritinu birst hvatningargreinar til almennings um sparifjársofnun og verðbréfakaup. Bæta þyrfti við einum starfsmanni í hagfræðideild bankans svo að úr þessu gæti orðið. Var tillagan samþykkt samhljóða.

Ekki varð af útkomu þessa tímarits að sinni. Á hinn bóginn má líta á tillöguna sem upphaf Fjármálatíðinda er litu dagsins ljós sjö árum síðar. Í inngangsorðum er fylgdu fyrsta hefti þeirra árið 1954 segir að hér á landi sé ekki til neitt tímarit sem hafi það hlutverk að birta aðgengilegar upplýsingar og greinar um efnahag þjóðarinnar og fjármál. Sé þó mikil nauðsyn að allur almenningur geri sér ljóst eðli þeirra vandamála sem við sé að etja. Einnig hafi hér vantað vettvang fyrir ritgerðir og umræður um hagfræðileg efni, en því fari fjarri að einkenni hins íslenska hagkerfis hafi verið könnuð til nokkurrar hlítar. Stjórn Landsbankans hafi í hyggju að bæta nokkuð úr þessu hvorutveggja með útgáfu Fjármálatíðinda. Sagt er að áform um þetta hafi lengi verið á döfinni og vísað til áður nefndrar samþykktar bankaráðs frá 7. maí 1947.

Sjónarmið mín og þeirra manna er ég á þessum árum starfaði með í bankaráði og framkvæmdastjórn Landsbankans voru vissulega ólík. Eigi að síður virti ég þessa menn og féll að mörgu leyti vel við þá. Sumum þeirra kynntist ég náið síðar meir, og þá einkum Ólafi Thors sem ég starfaði fyrir í fjögur ár þegar hann var forsætisráðherra í viðreisnarstjórninni, og Jóni Árnasyni sem ég var samtíða í Washington í tvö ár, þegar hann var fulltrúi Norðurlanda í stjórn Alþjóðabankans en ég var starfsmaður bankans. Magnúsi Jónssyni kynntist ég einnig vel þegar ég starfaði hjá Fjárhagsráði á árunum 1947 til 1950 og hann var formaður ráðsins, jafnframt því að vera sem áður formaður bankaráðs Landsbankans. Þegar ég nú rifja upp þessa tíma, vakir það ekki fyrir mér að gagnrýna þessa menn heldur að skilja hvað fyrir þeim vakti sem stjórnendum bankans, hverjum augum þeir litu hlutverk hans og skyldur sínar. Til þess að glöggva sig á þessu er vert að skoða nánar hvaða málefni það voru sem framkvæmdastjórnin lagði fyrir bankaráð til umfjöllunar.

Það var gjaldeyrisstaðan og meðferð gjaldeyris mála sem mest bar á góma frá því seint á árinu 1946 fram á haust 1947. Á árunum fyrir styrjöldina, þegar gjaldeyrir var naumt skammtaður, höfðu gjaldeyrisbankarnir tveir, og þó einkum Landsbankinn, haft mikil afskipti af úthlutun gjaldeyris. Þegar nógur gjaldeyrir varð fyrir hendi á styrjaldarárunum hafði hins vegar dregið úr þeim afskiptum og skömmtunarkerfið

að mestu komist í hendur opinberra nefnda eða ráða, sem stjórnmalamenn og að vissu marki hagsmunasamtök áttu aðild að.¹ Nú, þegar innistæðurnar þraut, varð Landsbankinn að koma að málinu á nýjan leik. Þetta kemur til umræðu í bankaráði og við fjármálaráðherra í október og nóvember 1946, og að nýju í febrúar 1947 þegar löggjöf um Fjárhagsráð er í undirbúningi. Þann 17. mars 1947 skýra bankastjórar ráðinu frá því að gjaldeyris til almennrar yfirfærslu sé á þrotum. Verði þær yfirfærslur framvegis takmarkaðar við þann gjaldeyri sem til falli, og hafi þetta verið tilkynnt viðskiptaráðherra. Þetta leiðir svo til þess að millibankanefnd er sett á laggirnar í lok mars sem skipuð var einum fulltrúa frá hvorum gjaldeyrisbankanna og einum frá viðskiptaráðuneytinu. Var hér komið til sögunnar það tvöfalda úthlutunarkerfi sem hélst allt til ársins 1960, þar sem úthlutun gjaldeyris fór fyrst fram hjá opinberum nefndum eða ráðum en leyfishafar urðu að því búnu að leita til millibankanefndar um afgreiðslu, allt eftir því sem gjaldeyris reyndist vera fyrir hendi. Raunar hélt starfsemi millibankanefndar áfram eftir 1960 vegna þeirra takmarkana sem stöfuðu af viðskiptum við lönd Austur-Evrópu og hamla sem enn voru á sumum tegundum gjaldeyrisgreiðslna.

Hversu miklum alvöruaugum bankastjórar Landsbankans litu gjaldeyrisstöðuna um þessar mundir má marka af bókun sem Magnús Sigurðsson lætur gera á bankaráðsfundi 5. júní 1947. Hann segir þar að í utanlandsferð sinni nýverið hafi hann sannfærst um að ráðlegt væri að taka gjaldeyrislán vegna gjaldeyris-skorts sem orðinn var. Hefði hann haft um þetta símasamband við starfsbræður sína heima í bankanum. Niðurstaðan hefði orðið að tekið var lán í Bretlandi að upphæð 1 milljón sterlingspunda með samþykki Englandsbanka og breska fjármálaráðuneytisins. Lánveitendur voru Hambros og Barcleys bankarnir, að hálfu leyti hvor. Hefði hann litið svo á að þetta myndi nægja, en nú væri svo komið, vegna mikillar úthlutunar gjaldeyrisleyfa, að gjaldeyris-skortur væri ríkjandi þrátt fyrir lánið. Hefði bankinn þess vegna orðið að takmarka gjaldeyris-sölu við það sem nauðsynlegast væri vegna framleiðslunnar. Vegna stöðugra árása á Landsbankann teldi hann það skyldu bankaráðs að svara ásökunum í garð bankans og að víkja bankastjórum frá hefðu þeir til saka unnið. Viðbrögð bankaráðs við þessari bókun Magnúsar voru að samþykka samhljóða að endurskoða skyldi fyrri greinargerð um gjaldeyris-mál, sem ekki hafði verið birt, og leggja hana fyrir bankaráðið. Ekki er þó í síðari fundargerðum minnst aftur á þessa greinargerð, og ekki er ljóst hvort hún hafi nokkru sinni verið birt. Hins vegar er á fundi 14. ágúst sama ár skýrt frá viðræðum bankastjóra við fjármálaráðherra um gjaldeyris-mál og lagt fram bréf þeirra til ríkisstjórnarinnar þar sem þeir lýsa sig mótfallna töku frekari erlendra bráðabirgðalána.

Lánveitingar bankans til opinberra framkvæmda ber alloft á góma á þessum árum. Skýrir framkvæmdastjórnin bankaráðinu frá beiðnum um slíkar lánveitingar og viðbrögðum sínum við þeim, sem oftast voru neikvæð. Í júní 1947 er skýrt frá því að fyrir liggi beiðnir frá opinberum aðilum um lánveitingar að upphæð 170 m.kr. Töldu

¹ Einn helsti embættismaður Landsbankans, Svanbjörn Frímansson, aðalféhirðir, gegndi þó störfum sem formaður Viðskiptaráðs á styrjaldarárunum, í starfsleyfi frá bankanum.

bankastjórar að 46 m.kr. af þessari upphæð gætu komið til álita en rétt væri að fresta ákvörðunum í þessu efni þar til að Fjárhagsráð hefði tekið til starfa. Féllst bankaráð á þá skoðun. Í ársbyrjun 1949 er samþykkt að Landsbankinn veiti ábyrgð á láni ríkissjóðs hjá Barclays Bank vegna smíði tíu togara í Bretlandi, en Jón Árnason hafði fyrir hönd bankans haft milligöngu um útvegum þessa láns.

Þegar beinn fjárhagslegur stuðningur ríkisins við sjávarútveginn kemur til sögunnar, er leitað eftir aðstoð bankans til að standa við slíkar skuldbindingar. Skýrt er frá láni til ríkissjóðs vegna ábyrgðar á fiskverði í mars 1948 og í lok þess sama árs er ríkissjóði veitt lán vegna aðstoðar við síldveiðibáta. Á fundi 12. maí 1948 er skýrt frá því að skuldir ríkisins við sparissjóðsdeild bankans hafi náð 60 m.kr. og skuldir ýmissa ríkisstofnana 40 m.kr. Á sama tíma skuldi sparissjóðsdeildin seðlabankanum 70 m.kr., en á móti þeirri skuld standi endursöluhæfir afurðavíxlar að sömu upphæð. Þetta sama ár, 1948, reynir bankinn að hafa áhrif á ákvörðun þess hráefnisverðs sem Síldarverksmiðjur ríkisins greiði með því að binda fyrirheit um rekstrarlán til verksmiðjanna skilyrði um samþykki bankans á verðinu. Þegar stjórn verksmiðjanna, í samráði við ríkisstjórnina, hafði skilyrðið að engu, treystu þó hvorki framkvæmdastjórn né bankaráð sér til að falla frá lánveitingu.²

Samskipti við Útvegsbankann bar sjaldan á góma á fundum bankaráðs, enda þótt stjórnarhættir þess banka og viðskipti hans við Landsbankann væru stjórnendum Landsbankans sífellt áhyggjuefni. Í apríl 1946 fer Útvegsbankinn fram á lán hjá Landsbankanum sökum þess að inneign hans hjá bankanum sé þrotin. Skýra bankastjórnir bankaráði frá því að þeir hafi fallist á veitingu bráðabirgðaláns sem síðar muni flytjast til væntanlegrar Stofnlánadeildar sjávarútvegsins við Landsbankann. Árið 1948 kemur fram eindregin krafa Landsbankans um að Útvegsbankinn taki að sínum hluta þátt í lánveitingum vegna stuðnings við sjávarútveginn. Ári síðar er bankaráði afhent skýrsla bankastjóra um lánaviðskipti við Útvegsbankann og við ríkissjóð og ríkisfyrirtæki. Þegar lög um Fjárhagsráð eru sett árið 1947 fer Landsbankinn fram á það við fjárhagsnefnd Alþingis að Landsbankinn fái einn rétt til gjaldeyrisverslunar, en til vara að ekki sé gengið á hlut hans í þeim viðskiptum frekar en orðið sé.

Vaxtamál koma til umræðu tvisvar sinnum á þessu fjögurra ára tímabili. Í lok árs 1947 leggja bankastjórar fram tillögu um hækkun innlánsvaxta um 1%, að framleiðsluvíxlum undanteknum. Þótt það komi ekki fram í fundargerð, má gera ráð fyrir að þessari ráðstöfun hafi verið ætlað að styðja þær almennu aðgerðir til aðhalds í efnahagsmálum sem ríkisstjórn Stefáns Jóhanns Stefánssonar beitti sér fyrir um þessar mundir. Ég mælti gegn breytingunni, og var það að sjálfsögðu í samræmi við afstöðu sósíalista. Röksemdafærsla mín var þó fyrst og fremst sú að vaxtahækkun af þessu tagi gæti ekki haft nein teljandi efnahagsleg áhrif við ríkjandi aðstæður. Snemma árs 1949 var svo undanþágan fyrir framleiðsluvíxla felld niður.

Um önnur atriði er komu til umfjöllunar bankaráðs er vert að nefna að beiðnir komu fram um stofnun útibúa frá bankanum á ýmsum stöðum utan Reykjavíkur, en útibú

---

² Sbr. fundargerðir 635. og 637. fundar, 12. maí og 11. júní 1948.

voru þá ekki starfrækt nema á Ísafirði, Akureyri, Eskifirði og Selfossi. Var öllum slíkum beiðnum hafnað. Hins vegar var í ársbyrjun 1949 samþykkt að setja á fót útibú í Kleppsholti, er síðar hlaut nafnið Langholtsútibú, og skyldi það vera hliðstætt útibúi bankans við Klapparstíg, sem þá var eina útibúið innan Reykjavíkur. Það er einnig eftirtektarvert að þegar að styrjöldinni lokinni taka bankastjórar Landsbankans að sækja árlega fundi þjóðbankastjóra Norðurlanda, en það mun ekki hafa tíðkast fyrir styrjöldina. Í desember 1945 sækir Vilhjálmur Þór, sem þá var enn bankastjóri, slíkan fund í Osló. Jafnframt því sem hann greinir bankaráði frá fundinum, leggur hann til að Landsbankinn taki framvegis þátt í þessum fundum. Var það samþykkt, og var fyrsti fundurinn hér á landi haldinn í júlí 1948. Þá gerðist Landsbankinn aðili að hinni alþjóðlegu samstarfsstofnun seðlabanka Bank for International Settlements í Basel árið 1950, og mun það ekki síst hafa verið að áeggjan Jóns Árnasonar.

Skipulegar umræður um gang efnahagsmála fara ekki fram í bankaráðinu á þessum tíma, né eru skýrslur um þau mál lagðar fyrir ráðið með reglubundnum hætti. Einu dæmin um slíkar skýrslur á þessu tímabili, aðrar en um gjaldeyrismál, eru tvær greinargerðir frá hagfræðiskrifstofu bankans um lánveitingar bankanna og verðþensluna, sú fyrri dagsett í nóvember 1948 en hin síðari í nóvember 1949. Voru þessar greinargerðir sendar fjármálaráðherra og jafnframt lagðar fram í bankaráði. Um þessar mundir var við mikinn fjárhagsvanda ríkisins að glíma vegna mikils umfangs opinberra framkvæmda og vaxandi fjárhagslegs stuðnings við sjávarútveginn. Höfðu bankastjórar Landsbankans þungar áhyggjur af ásókn ríkisins í lánsfé, og áttu um þau mál viðræður og bréfaskipti við fjármálaráðherra. Munu greinargerðirnar hafa verið þáttur í þeim málflutningi. Um birtingu fyrri skýrslunnar urðu skiptar skoðanir í maí 1949, þegar nokkrir alþingismenn fóru fram á slíka birtingu. Vildum við Kjartan Ólafsson verða við þeirri ósk, en meirihluti bankaráðs ákvað að eftirláta bankastjórum þá ákvörðun. Sams konar ágreiningur kom upp varðandi síðari skýrsluna, og er þá ákveðið að hún skuli birt í nafni bankastjóra en skuli ekki tekin með í ársskýrslu bankans.³ Að því er snerti útlánaaukningu sparisjóðsdeildar bankans sjálfs, töldu stjórnendur bankans hana eðlilega, jafnvel þótt hún byggðist á aðstoð frá seðladeildinni, svo framarlega sem hún gengi til að mæta rekstrarfjárförfum sjávarútvegs og landbúnaðar. Hún gæti þá fyrst talist varasöm er hún gengi til fjárfestingar þeirra atvinnuvega, ellegar til verslunar, annarra atvinnuvega eða einstaklinga.

Ekki gat að sjálfsögðu hjá því farið að stöðu efnahagsmála bæri á góma á fundum bankaráðs enda þótt formlegar umræður færu ekki fram. Ég minnst þess að hafa eitt sinn haustið 1946 hafið umræðu um erfiðleika á framkvæmd þeirra nýsköpunarverkefna sem þá voru á döfinni. Þessa er ekki getið í fundargerð, enda umræðan óformleg af minni hálfu. Ég man að Magnús Sigurðsson lét svo um mælt að undirbúningi þessara mála væri ábótavant af hálfu ríkisstjórnar og Nýbyggingarráðs, þar sem ég starfaði. „Það vantar planið sem þeir hafa fyrir

³ Ekki hefur tekist að festa hönd á þessum skýrslum, né er vitað til þess að þær hafi verið birtar.

austan“, sagði Magnús. Þetta var í sjálfu sér rétt athugað, en Magnús mun hafa gert sér í hugarlund, eins og flestir aðrir á þessum tíma, að meira hald væri í áætlunargerð sósíalískra ríkja en síðar kom á daginn.

Eindregin andstaða stjórnenda bankans gegn breytingu á gengi krónunnar leyndi sér ekki. Það mál hafði meira að segja verið til formlegrar umræðu í bankaráðinu rúmu ári áður en ég tók þar sæti. Í nóvember 1944, skömmu eftir myndun nýsköpunarstjórnarinnar, vekur Jón Árnason, sem þá var formaður ráðsins, máls á nauðsyn þess að vinna á móti því áliti manna að gripið yrði til lækkunar á verðgildi krónunnar. Var málið rætt á fundinum og því beint til bankastjórnanna að undirbúa aðgerðir í þessu skyni. Í október 1947, þegar Jón Árnason er fyrir nokkru orðinn bankastjóri, leggur hann til, í umræðu um gjaldeyrismál, að bankinn taki eindregna afstöðu gegn gengislækkun, þar sem honum bæri að varðveita sparifjáreignir eftir fremsta megni. Er málið rætt og ráðgert að halda um það bankaráðsfund bráðlega, en ekki er að sjá að af því hafi orðið. Nokkrum vikum áður, eða í byrjun september 1947, hafði Magnús Sigurðsson átt viðtal við Morgunblaðið áður en hann fór utan til að sitja ársfund Alþjóðabankans, en úr þeirri för átti hann ekki afturkvæmt. Lagði hann í viðtalinu þunga áherslu á að gengið mætti ekki skerða.⁴

Stjórnendur Landsbankans litu ekki á hann sem eiginlegan seðlabanka, heldur sem viðskiptabanka sem hefði viss sérréttindi og skyldur er þeim svöruðu. Stefnan í efnahagsmálum væri í höndum ríkisstjórnar og kæmi ekki til kasta bankans nema að því leyti sem beinlínis snerti gjaldeyrisstöðuna og lánaviðskipti ríkissjóðs og ríkisstofnana við bankann. Á þeim árum sem hér um ræðir var viðamikil stefnumörkun í efnahagsmálum á döfinni þrisvar sinnum. Í fyrsta lagi nýsköpunarstefnan á árunum 1944 til 1946, í öðru lagi strangar aðhaldsaðgerðir ríkisstjórnar Stefáns Jóhanns Stefánssonar 1947 til 1949, og loks fyrirætlanir minnihlutastjórnar Ólafs Thors um róttækar umbreytingar á árunum 1949 og 1950. Landsbankinn hafði í lok árs 1944 og byrjun árs 1945 lagt áherslu á varðveislu gjaldeyrisinnistæðnanna frá styrjaldarárunum, að minnsta kosti að hluta til, og hafði jafnframt fest innistæðurnar að nokkru í breskum ríkisskuldabréfum. Um leið höfðu vextir á sparifé, sem staðið hafði frá því fyrir styrjöldina, verið hækkaðir svo að sparifjáreignendur nyttu góðs af betri ávöxtun. Þá mótmælti bankinn kröftuglega fyrirætlunum um fjármögnun nýsköpunar með lánveitingum frá bankanum til Fiskveiðasjóðs Íslands, sem var tengdur Útvegsbankanum. Hann varð hins vegar að sætta sig við að sett yrði á fót Stofnlánadeild sjávarútvegs við Landsbankann sjálfan, er annast skyldi slíkar lánveitingar. Þegar Fjárhagsráð kemur til sögunnar og hert er á gjaldeyrishömlum er stjórn bankans annt um að hann komi að úthlutun gjaldeyris, sem varð með tilkomu millibankanefndar. Á þeim sömu árum reynir bankinn einnig að standa gegn ásókn í lán af hálfu opinberra aðila eins og að framan er getið. Aftur á móti höfðu stjórnendur Landsbankans engin afskipti af undirbúningi gengisbreytingarinnar 1950 og þeim margháttaðu ráðstöfunum er henni voru tengdar. Það er ekki fyrr en eftir að frumvarp um breytinguna hafði verið lagt fram á Alþingi í lok febrúar 1950 að leitað er álits Landsbankans og málið kemur til umræðu

---

⁴ Morgunblaðið, 5. september 1947.

í bankaráði. Vill ráðið þá ekki taka afstöðu til málsins en fellst á að bankastjórar gefi álit um tæknileg atriði. Í því sambandi er vert að geta þess að upphaflega frumvarpið gerði ráð fyrir að ákvörðun á gengi krónunnar flyttist frá Alþingi til Landsbankans, sem væri skylt að halda genginu í því jafnvægi að ekki þyrfti að koma til innflutningshafta.

Enda þótt stjórnendur Landsbankans teldu ekki stefnumörkun í efnahagsmálum vera í sínum verkahring, höfðu þeir ríka tilfinningu fyrir þeirri skyldu að viðhalda trausti bankans hjá erlendum bönkum, og þar með lánstrausti landsins erlendis. Sú varðveisla hafði verið sérstaklega brýn á krepputímum fjórða áratugarins, þegar sífellt var barist í bökkum og hvergi ásjár að leita nema á breskum fjármagnsmarkaði. Mér er minnisstætt að Magnús Sigurðsson sagði eitt sinn á bankaráðsfundi frá heimsókn til London snemma á styrjaldarárunum. Hann hafði þá komið með skipi frá Bandaríkjunum til Suður-Englands og tekið þaðan lestina til London. Á leiðinni hafði honum allt í einu komið í hug að þetta væri í fyrsta skipti sem hann kæmi til London í öðrum erindagjörðum en að slá lán. Hefði hann við þá hugsun skellt upp úr, en hinir virðulegu ensku kaupþýslumenn sem með honum sátu í vagninum litið undrandi frá dagblöðunum sem þeir voru að lesa þegar þessi ókunni maður rak upp hlátursroku úr eins manns hljóði.

Það var umhyggjan um stöðu bankans erlendis sem knúði Landsbankann til að gangast fyrir þeirri gjaldeyrisskömmun sem tekin var upp 1931 eftir að ákveðið hafði verið að halda genginu föstu gagnvart sterlingspundi. Jafnframt taldi bankinn það skyldu sína að halda atvinnuvegum landsins gangandi þrátt fyrir markaðsörðugleika og taprekstur. Þetta leiddi til þess að sífellt varð að herða á gjaldeyrishömlum eftir því sem útlán bankanna jukust þegar á fjórða áratuginn leið, eins og Benjamín Eiríksson gerði grein fyrir í bók sinni Orsakir erfiðleikanna 1938. Á þann hnút var ekki reynt að höggva fyrr en með gengislækkuninni 1939, en undirbúningur hennar og framkvæmd var að öllu leyti í höndum stjórnmalaflokkanna undir þrýstingi frá samtökum útvegsmanna, án þess að Landsbankinn sem slíkur kæmi við sögu. Þó átti formaður bankaráðs, Jón Árnason, drjúgan þátt í því máli öllu, en hann var þá einn af forstjórum Sambands íslenskra samvinnufélaga og í forystusveit Framsóknarflokksins. Ólafur Thors, sem sæti átti í bankaráðinu á þessum tíma, var einnig meðal frumkvöðla þessarar gengisbreytingar, enda þótt hann nyti ekki einhuga stuðnings Sjálfstæðisflokksins í því efni. Að styrjöldinni lokinni, þegar gjaldeyrissinnistæður þrýtur og útgerðin berst í bökkum á nýjan leik, er stjórnendum Landsbankans annt um það sem fyrr að verja gjaldeyrisstöðuna með áhrifaríkri skömmun, jafnframt því sem atvinnuvegunum sé haldið gangandi með fullnægjandi rekstrarlánnum. Þetta var sama þversögnin eins og fyrir styrjöldina, og hana er ekki reynt að leysa fyrr en með gengisbreytingunni 1950, þar sem Landsbankinn á engan hlut að máli.

Sú afstaða stjórnenda Landsbankans sem hér hefur verið lýst kemur einnig glöggst fram í því að Magnús Sigurðsson velur að taka sæti í fulltrúaráði Alþjóðabankans en ekki Alþjóðagjaldeyrissjóðsins, þegar Ísland gerist aðili að þessum stofnunum árið 1945. Magnús hafði verið í forystu sendinefndar Íslands á Bretton Woods-ráðstefnunni 1944 og var því fullkunnugt um mismunandi eðli þessara tveggja stofnana. Eigi að síður eftirlætur hann Ásgeiri Ásgeirssyni, bankastjóra

Útvegsbankans, sætið í fulltrúaráði sjóðsins, þeirrar stofnunar er fjallaði um stjórn gengis-, gjaldeyris- og peningamála. Sjálfur tekur hann sæti í fulltrúaráði Alþjóðabankans, þar sem hann hefur sennilega talið að kostur væri á lántökum til margvíslegra framkvæmda, líkt og áður hafði verið á breska fjármagnsmarkaðinum.⁵

Þegar kom fram á árið 1949 fór að losna um mig sem fulltrúa Sósíalístaflokksins í bankaráði Landsbankans. Ég gerðist æ fráhverfari sjónarmiðum og stefnu flokksins og hafnaði tilmælum um framboð á hans vegum í þeim kosningum sem fram fóru um haustið. Auk þess dvaldist ég í Svíþjóð um fjögurra mánaða skeið síðari hluta ársins og var byrjaður að undirbúa brottför til starfa hjá Alþjóðabankanum í Washington. Á fundi bankaráðs 10. febrúar 1950 tilkynnti ég úrsögn mína úr bankaráðinu með tilliti til þess að ég hefði þann sama dag sagt mig úr Sósíalístaflokknum. Tók Einar Olgeirsson sæti mitt í ráðinu. Skömmu eftir þetta hélt bankaráðið kvöldverðarboð fyrir þáverandi og fyrrverandi meðlimi sína, sem og bankastjóra og þá embættismenn bankans er setið höfðu bankaráðsfundi. Tilefni boðsins var að fjöldi bankaráðsfunda stóð á heilu hundraði, en það gerðist nokkurn veginn með fjögurra ára millibili. Raunar hafði það verið árið 1947 sem 600. fundurinn var haldinn, en dráttur hafði orðið á boðinu. Jónas Jónsson hélt þá skemmtilega ræðu þar sem hann lýsti því að hann hefði statt og stöðugt hvatt formann ráðsins til að halda boðið, en formaðurinn lengi vel tregðast við. Nú hefði hann þó orðið að verða við óskinni vegna þess að samtals þrír bankaráðsmenn, sem allir hétu sama nafninu, hefðu orðið að láta af störfum í ráðinu af sömu ástæðunni, sem sé „að þeir voru ekki nógu miklir vinir bolsévika“. Þessir þrír voru hann sjálfur, ég og Jónas Guðmundsson, ráðuneytisstjóri og fyrrverandi alþingismaður, sem setið hafði í ráðinu sem fulltrúi Alþýðuflokksins á undan Kjartani Ólafssyni.

Heimildir:

Stuðst hefur verið við fundargerðir bankaráðs Landsbanka Íslands frá árunum 1944 til 1950, enn fremur við ritgerðasafnið Frá kreppu til viðreisnar. Þættir um hagstjórn á Íslandi á árunum 1930-1960. Hið íslenska bókmenntafélag, 2002.

---

⁵ Um inngöngu Íslands í Bretton Woods-stofnanirnar og samskipti við þær fram til 1960 er nánar fjallað í bókinni Frá kreppu til viðreisnar. Hið íslenska bókmenntafélag, (2002).

